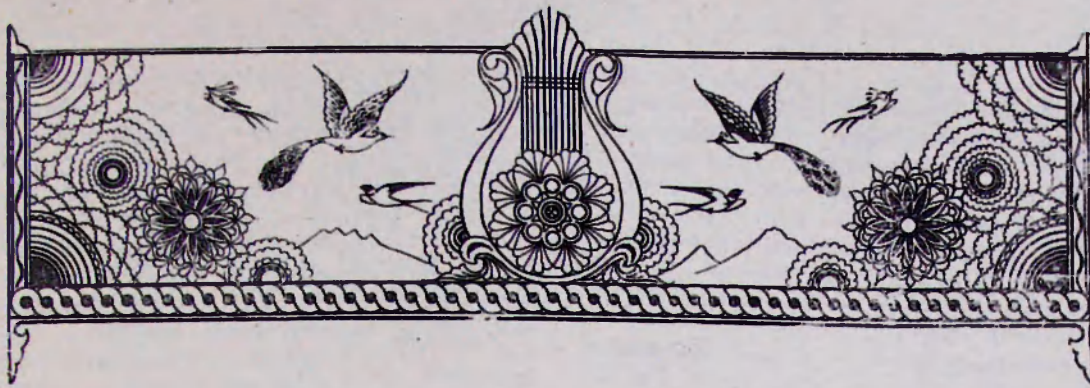

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն Հ Ե Տ *

XX.— Դարձյալ դեպի տուն

Նրկու տարվան տքնաջան աշխատանքը չէր կրնար շնոգնեցնել Կոմիտասը: Հոգեկան նոր կալոյցի մը պետք ունեւր ան: Ու ան անգամ մը ևս ուղեց այցի Երթալ իր հայրենի օջախին, ուր թողած էր իր դժբախտ մանկու-թյունը և որ ուխտի կկանչեր զինքը դարձյալ: 1892-ի և 1910-ի իր այցերեն հետո 1912-ի իր այս այցելութունը երրորդն էր, հորմն հե-տո ան րաժնվեր էր Կուտինայեն, րայց նոյն-րան բուռն էր իր մեջ կարոտը, որքան առջի երկու անգամին:

Այս անգամ Թերլեմեզյանն ալ հետն էր: Ան ևս ուխտի կերթար իր բարեկամին ման-կության:

Թերլեմեզյան ինքն իսկ կ'զատմն իր հու-շերուն մեջ:

«1912 թվի ամառը Կոմիտասի հետ իր հայրենիք՝ Քյոթահիա ուղևորվեցինք: Մի մի-ջոց Քյոթահիան և շրջակայքը ման գալուց հետո քաղաքից բավական հեռու զտնված հանքային ջրերը գնացինք, որոնք իրենց բու-ժիչ հատկության համար հնում կանոնավոր-վել էին հոմայեցիների կողմից: Հայ և թուրք հասարակությունը ապրում էր վրան-ների տակ հանքային ջրերի շրջապատում, բայց մենք մեր վրանը խփեցինք բլուրի ծա-րին եղած անտառում և մեկ ու կես ամսով շալի ապրեցինք այդ ուտանձնության մեջ: Կոմիտասին ես այնտեղ նկարեցի: Հանքային ջրերից վերադարձանք Քյոթահիա: Կոմիտա-սը անմիջապես մեկնեց Պոլիս, իսկ ես մի

ժամանակ էլ մնացի՝ նկարելու համար դե-ղեցիկ տեսարաններով վայրերը»³⁵:

Առնակ իր հուշերուն մեջ կգրե այդ այցի մասին:

«Բայց մտավոր, շարաշար աշխատանքը, բուզմամբոխ քաղաքին ճնշիչ կենցաղը և քաղաքակիրթ մարդոց մականբասային վերա-րերումները կդառնացնեին ու կշղայնոտեին իր հոգին՝ ապրտան որոնել տալու աստի-ճան պարզ ու բնական անկյուններու մեջ: Ու աչքերը կսեեոեր կրկին իր ծննդավայրին:

«Այդ գալը 1913-ին էր: Իր այցը այն ուտեն հատկացուցեր էր էլըճային, վիմափոք ջեր-մուկ մը, որ Կուտինայեն վեց ժամ հեռու է, դալարագեղ լեոներեն անդին, որոնք թրթըն-ջուկով ու ծաթրինով են բուրումնավետ:

«Այդ ջերմուկը ուշագրավ է իր հորդառատ ջուրով՝ քովը ունենալով արվեստական ծա-գուկ մը և Հաստաս կոշվող եռամաս քառաս-նակ ավաղան մը, կծկված այդ լեոներեն մե-կուն ձորակին մեջ, ուրկե վեր բլուրները իրենց մայրիններով կցցվին օդին մեջ: Հոն օդափոխ ժողովուրդը կբնակի ջերմուկին աորնթեր, վրաններու և հաստատուն խցիկ-ներու մեջ: Բայց Կոմիտաս իր վրանը նետեր էր վերը, բլրակին մայրիններ և մեկուն շու-րին:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվո-կանի № 8 և 9-ից, 10-11-ից, 12-13-ից, 14-ից և 1966 թվականի № 1 և 2-ից, 3-ից, 4-ից, 5-ից, 6-ից, 7-ից և 8-ից:

³⁵ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 192—193:

«... Կենթադրեմ, թե ատ եղավ բնության ծոցին մեջ անցուցած իր վերջին կյանքը և այդ հիշատակելի պիտի մնա իր անբաժան ընկեր վրանակից Թերլեմեղյանի գծած այն նկարովը, ուր համակրելի երաժիշտը կուտինական գորգի մը վրա և մայրիին հենած՝ գիրք մը կկարդա խորամուխ: Այնտեղ սաղարթին մեջեն կերևի բրգաձև սպիտակ վրանը, ուր շնեց իր պաշտած ծննդավայրին անմահական օդը»³⁶:

Կոմիտասի երկրորդ անգամ Քեոթահիա տված այցին մասին՝ իր մեկ ուրիշ հայրենակիցը՝ Գ. Ուշագլյան կգրե մեղի.

«Վարդապետը երկրորդ անգամ Կուտինա եկավ 1912-ին, բայց առանց քաղաքը հանդիպելու, մոտակա ջերմուկները մեկնեցավ նկարիչ Փանոս Թերլեմեղյանի, ինչպես նաև ուսուցիչ Լևոն Երամյանին հետ, զոր էջմիածինեն հետը բերեր էր: Ամիս մը մնացին հոն, անտառի մը մեջ, վրանի տակ: Ծառի մը կրթնած իր նկարը, զոր Թերլեմեղյան գծած է և որ ներկայիս Երևանի թանգարանը կգտնվի, պատրաստված է նույն այդ անտառին մեջ: Ամեն առտու կերթայինք դիտելու Թերլեմեղյանի նկարած ատենը: Վարդապետը ուղղակի մեկնեցավ Պոլիս, իսկ Թերլեմեղյան դեռ երկու ամիսի չափ Քեոթահիա մնաց»:

Այս այցը այլևս վերջինն էր: Կուտինան անգամ մըն ալ իր ղավակը շտեմավ: Շուտով պիտի հասներ մեծ փոթորիկը ու պիտի խորտակեր ամեն բան: Կուտինան տեղահան պիտի չլլար, բայց իր ծոցեն պիտի անցնեին այնքան քարավաններ դեպի շարժարանք և սպանդ իրենց ճամփուն վրա: Ողջ աղատեցավ ան Թալեաթի ճանկեն, բայց քիչ հետո Քեմալ զայն պիտի ցրվեր աշխարհի չորս հովերուն, անոր հետ հովին հանձնելով նաև վերջին բեկորները արվեստի մը՝ որով դարեր սոնքացեր էր թուրքը. և որ, սակայն, հայուն ստեղծագործությունն էր եղեր առավելապես: Հայկական ոկուտինան տարագրության ցուպը ձեռք առավ՝ տարագիր ընելով իր հետ նաև հայ հախճապակին, ինչպես տարագիր պիտի դառնար հայ երգը:

Կուտինան իր մեծ ղավկին պիտի հանդիպեր օտար ափերու վրա՝ տարագիր հայ երգին մեջ:

XXI. — Հայ հողին շունչը

Կոմիտաս դժբախտ կը սեպեր ինքզինք: Ան լրիվ չէր կրցած պրպտել հայ հոգին իր երգերուն մեջ: Գեղջուկ երգերը, զորս հավաքե էր, չէին ներկայացնել բոլոր հայ գավառները: Զիշտ է՝ Արարատյան դաշտը ծա-

նոթ էր իրեն՝ իր հոգեկան գանձով, և Արևմտյան Հայաստանեն ևս կրցեր էր նմուշներ հավաքել տարիներու ընթացքին, բայց այդ աշխարհը դեռ շատ բան կծածկեր իրմե:

Կոմիտասին համար տեսակ մը բարեբախտություն եղավ, որ իր Պոլիս ապրած տարիներուն հոն հաստատված էր նաև վանեցի ծանոթ բանասեր Տիգրան Չիթունին: Չիթունին մեկն էր եղեր մեր ամենեն անխոնջ պրպտողներեն, մանավանդ, երբ դեռ ան վան էր: Վասպուրական տշխարհը լրիվ ծանոթ էր իրեն իր հոգեկան գանձով, — անոր բարբերն ու սովորությունները, անոր բառն ու բարբառը, անոր պարերն ու երգերը: Վարդապետին համար թանկագին աղբյուր մըն էր ուրեմն ան՝ Վասպուրականը ևս լրիվ ճանչնալու իր երգերուն մեջ:

Անգամ մը հանգիստ էին արդեն անոնք իրարու, երբ 1909-ի աշնան, Իզմիրյանի օծման օրերուն, Չիթունին անցեր էր էջմիածինեն. իր գլխավար նպատակն էր եղեր Կոմիտասը տեսնել հոն: «Աղագրական հարուստ քաղերուս մեջ Վասպուրականեն և շրջակա դավաճաններն ես ունեի նաև հայ ժողովրդական երգեր, կալատմե Չիթունին: Անոնց բառերը միայն գրի առած ըլլալով՝ ազգագրի իմ գերը լրացած չէի ընդունել: Պետք էր նաև ձայնագրելով հավերժացնել անոնց եղանակները, զոր տղա տարիքես լսած, երգած ու մտքիս ձայնական ծալքերուն մեջ ծծած էի և որ լեզուիս ու շրթներուս վրա կթրթռային: Բայց խաղերու լեզուն չէի գիտեր, որ ես ինքս ձայնագրեի: Կմնար ձայնագրագետի մը տեսնել»³⁷:

Բանասերին և երաժշտագետին էջմիածինի մեջ առաջին հանդիպումը բեղմնավոր եղեր էր, թեև կարճատև, որովհետև Չիթունին հագիվ երկու օր տրամադրելի ունեցեր էր մնալու էջմիածինի մեջ: Եվ, սակայն, կգրե Չիթունին, «երկու գիշեր ետև ետև, ետընթերքեն՝ մինչև կեսգիշերն անց, վարդապետը տքնեցավ, պարտպեցավ ինձ հետ ձայնագրության խաղերուն վրա՝ ապրեցնելով, կորուստե փրկելով հիսնյակ մը նոր ժողովրդական երգի եղանակներ՝ Վասպուրականի հայ հարազատ աշխարհեն»³⁸:

Այդ երգերեն ոմանք՝ ինչպես «Իլիլին-տիլիլին», «Մոկաց Միրզեն», «Դեհն հընկ-ղընկ, դեհն ջան», — Կոմիտաս մշակեց հետո, և իր հետագա համերգներու հայտագիրներուն մեջ տեղ գրավեցին՝ հայ ժողովրդական երգի դանձարանին մեջ քանի մը զմայելի նմուշներ ավելցնելով:

³⁶ Չիթունի, Կոմիտասին հետ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1936, XII, էջ 80:

³⁸ Անդ, էջ 82:

³⁶ «Հայրենիք» ամսագիր, 1936, հունվար, էջ 77:

Զիթունի հետո Վան դարձավ նորեն, և հավաքեց ու ամբարեց անընդհատ, իսկ 1913-ի աշնան, երբ կուղար Պոլիս հաստատվիլ, Կոմիտասի հետ նոր աշխատակցության մը առիթը կստեղծվեր ինքնին, բայց այդ առիթը ուշացավ, ավա՜ղ: Զիթունի ինքը կպատմե, թե կյանքի տլազան հոգեր հնարավոր չըրին անմիջական աշխատակցություն մը Կոմիտասին հետ, և թե 1914-ի նոյեմբերին էր միայն, որ իրենք՝ Կոմիտաս և ինք, վերսկսան 1909-ին էջմիածինի մեջ կես ձգված աշխատանքը: Ամբողջ ամիս մը, երբ թնդանոթը կգոռար դուրսը, անոնք աշխատած են միա՝ ին՝ ընթրիքեն մինչև կեսդիշեր, ինք երգելով և Կոմիտաս ձայնագրելով՝ դաշնակին առջև նստած: Այս կերպով ձայնավորած են Վասպուրականի ժողովրդական երգերեն նոր հիսնյակ մը, որոնց մեկ մասը մանկական երգերն³⁹:

Զիթունի իր հոգվածին կկցե ցանկ մը ժողովրդական երգերու, զորս ինք երգած է Կոմիտասին, և ան զրի առած է: Այդ երգերը, որոնց ցանկը կուտանք ստորև, 48 են թիվով: Անոնք մեծ մասամբ 1909-ին էջմիածինի մեջ ձայնագրվածներն են: Զիթունի կըսե, սակայն, թե «կրնա ըլլա, որ հիշյալ երգերեն մեկ քանին էջմիածնի մեջ երգված ու ձայնագրված երգերու խումբին շին պատկանիր, այլ 1914-ին Պոլիս երգածներու ցանկեն ըլլան»⁴⁰:

1. Խամբարձու՜մ էրկեն դիշեր—ջա՛ն վիճակ, ջա՛ն, ջա՛ն:

2. Մարիամ գնաց ղուռնը ձերին:

3. Ածին մածածին, Զրնկլիկ:

4. Էգ, բարև, հա՛յ, էգ բարև:

5. Թագվոր, ինչ բերեմ քո նման:

6. Խաչն էր խաչ, խաչկալն էր խաչումաչ:

7. Մովուն խավք րմ կեր, անունն էր Արոր:

8. Հո՛յնար է, Ոստանա բալաք սարեր:

9. Հա՛մ դուլ, հա՛մ վարդ, հա՛մ նարդիդ:

10. Պետիկ մի քելե, Լալուխան:

11. Տուն մ՛եմ շինե գետի բերան:

12. Էյա տանիս՝ թավ բելիցի:

13. Էսօր ես երազ մ՛ եմ տեսեր, հա՛ տեսեր:

14. Ափսոս, ու հաղար ափսոս, հա՛ լ՛ ափսոս:

15. Ձեռնիկ, դու կոտոր կենե՛ր, հա՛ կեներ:

16. Հիշամ զ՛Աստված, խա՛ լ՛Աստված:

17. Լաճոր մոր՝ շարբաթ բերեք:

18. Ինչըվինչ տամ լողվորին, որ խանտ ծամ-թելն ի ծովեն:

19. Պուտկով փլավ եմ ելիե,— հո՛յ:

20. Տո լավո,— մեկ օր մենք՝ ժողվանք գացինք՝ որոշված տեղ՝ ուրախութեն:

21. Սոխոթան շէր, պինթան էր:

22. Բեռշ բաղրկեան իկեր ի:

23. Քա՛ սե՛-սե՛—սե՛լավոր մարե:

24. Ելեք տեսեք՝ կովն ա կերեր մեր թուփ:

25. Հա՛յ աղվըսիկ, վրսիկ, վրսիկ.— Հոյ նար-ջանըմ նար:

26. Լուն ու ճանճ, ոջի՛ լն ու անիծ:

27. Ելլը եել՝ եելիե, ել կայնի խաղա:

28. Եօ՛ օ, Տալակո:

29. Հա՛յ լրվեր, մադա՛թ լրվեր, կարակըն-դուզ կարմի՛ր լրվեր:

30. Ելե յաման, սարեր ձյուն ի, մալուլեր եմ:

31. Սանդ կը՛ ծեծեմ, խե՛հան-շեհան:

32. Էսօր մեր երեց զիկ ասաց:

33. Ռեհա՛ն եմ ցաներ խողներով,—ջա՛նի-ման, ջանիման:

34. Յարմյար, մեկ յար կըդեր Վանա խետ:

35. Խատ ու կես կորեկ ունեմ՝ ցանելու խամար:

36. Մոկաց Սիրգեն.— Օրն էր ուրբաթ, լուս ի շաբաթ:

37. Մե՛ պրստրկիկ խայիկ ըմ կեր,— Հոյ-նար, ջանըմ նար:

38. Էսօր Փիրուզե՛ն տե՛սեր ե՛մ:

39. Զան, մարալ ջան,— Մառի արկի պաղ ախպուր:

40. Փրթեր ի կու գա՛ պաղ ջուրը սարեն:

41. Կակրզմանա՛ ձորեն եմ:

42. Դալիլո, զալիլո, սեյրանո,— Դու տնեն Լլար՝ կայնար գուռ:

43. Աովոտ խետ բարի լուսուն... Լորիկ... Լորիկ...

44. Նարիկո, նարիկո, նարհեվանտ,— Դու կքեկս յանտ-յանա:

45. Դեհե՛ դրնգ-զընդ, գեհե՛ ջան:

46. Խինգ էծ ունեմ՝ իր էծբով—Իլիլի-Տիլիլի:

47. Լաճու մոր.— Լա՛ճու, Լա՛ճու. Ա՛խչկան, ա՛խչկան:

48. Կակո՛-մամո՛, կարգա՛ դիս—Տաբլի-լիլա, Լարլիլա, տանձյուր ամեն:

Ձայնագրված եղանակները Կոմիտասի մոտ մնացած ըլլալով, իսկ Զիթունի իր անձնական նյութերը կորսնցուցած ըլլալով պատերազմի միջոցին, վերի ցանկը հիշողությամբ է, որ կազմված է: Զիթունի հիշողությամբ վերականգնված է նույնպես ցանկը այն երգերուն, զորս թելադրած է Կոմիտասին՝ 1914-ի իրենց հանդիպումներուն ատեն:

Ահա նաև այդ ցանկը.

1. Քիո՛ւֆու քիո՛ւֆ՝ դարա-դարա:

2. Արի՛, արի՛, գուս էլի, քո խերը մեր իկեր են:

³⁹ Անդ, էջ 87:

⁴⁰ Անդ, էջ 83:

3. Ախշիկը թափն էր մերկան, սրտեն չէր խանն տեր իրկան:
  4. Թե շի՛ւ եմ՝ նը շիրի՛ն եմ:
  5. Խողիկ քե բարձիկ, կանաչ քե լրխնֆ:
  6. Դըզեզ թռավ սարերո՛ւն,— հո՛յ:
  7. Ճը՛զլավրզիկ, թափ առ ջրիկ:
  8. Ջաղցպա՛ն, էլի՛, ջուրն ի իկե:
  9. Ինչի՛ կուլաս կուց-կուց էրուն:
  10. Էլեք էրթանք՝ սարնըսնյրան. բա՛ղըմի գիլ բա՛ղըմի:
  11. Ճաշի՛կ, դու փըթա՛, տըղա՛, դու բա՛ծի:
  12. Եե՛լ, եե՛լ, եեի խորիկ:
  13. Ճընճըզի՛կն եմ, խըռվըռի՛կն եմ:
  14. Անծի՛կ, արե՛, քե տանի՛մ բաղնիս:
  15. Պուտո՛ւվ փլավ իփի՛ցի,— առ տնա-վեր Ավանցի:
  16. Էն դիզա՛ն, պե՛տ-պե՛տ դիզան, տեսնք էն որն ի:
  17. Օ՛ն, ցնծացե՛ք, ուրախացե՛ք,— Ալեի՛ւ:
  18. Գեղի բուրբ կամիշ էր, թո՛յ նուբար, նուբար, նուբար:
  19. Լորկե՛, լորկե՛, լորկե՛, խա՛թունն լոր-կե:
  20. Յարս տեսա մըշեցի,— նար հոյնար:
  21. Սարեն կու գեր նազարու ձեն,— յար, չինա՛ր յար:
  22. Տուտուղան բախշեն նստեր էր:
  23. Աղա՛ լաճ, ամիրա՛ լաճ:
  24. Նանամ փյուփյո՛ւվ, նանամ:
  25. Ճը՛թ-ը-ճը՛թ՝ ճը՛թկե չըվան:
  26. Առավի՛տուն՝ աղոթըրնին,— ամա՛ն:
  27. Ասաց՝ Դիլբա՛ր, ի՛նչ ես կայնե մեհե՛շ բա՛կին.— Ասաց՝ քեռի՛, ես մահիլ եմ արե-գա՛կին:
  28. Նա՛նե՛ր, նանե՛ր, յանդըմ Շոխե:
  29. Նա՛րհոյ, նա՛րհոյ, նա՛րհոյ ջան,— չո՛ տրղա, տը՛ղա, շա՛ն տըղա:
- Ու հիմա, քանի որ տեղն է, շտատամսինք ըսելու, թե հայ բանասիրությունը շատ բան պարտական է Զիթունին, բայց և չվարա-նենք նշելու, թե ան չկրցավ մտնել հետագա-յին իր բուն դերին մեջ: Միակն էր այն օրե-րուն, որ կրնար փրկել Վասպուրական աշ-խարհի հոգեկան գանձը: Ու միակն էր, որուն համար Վանա ժողովրդական գոհարները գաղտնիք չունեին: Հայ բանասիրությունը կսպասեր անկե, որ լույս աշխարհ հանե զա-նոնք, այնպես, ինչպես դարերը բերեր հաս-ցուցեր էին մեզի, այնպես, ինչպես ժողո-վուրդը կը համառեր պահպանել զանոնք: Զիթունին, ճիշտ է, շատ բան տվավ մեզի այդ գանձեն. ան մեղ թողուց Վանա բարբա-ռին հոյակապ մեկ բառարանը և թանկագին նմուշներ իր գավառին ֆոլկլորեն. բայց մո-լորությունը ունեցավ անոնցմե շատերը մեղ տալ մշակած, իբրև թե գրականացուցած:

Այնպես որ՝ պատկանելի իր վաստակին մեջ էջեր կան, որոնց առջև կշվարիս ճշտելու ա-տեն, թե ո՛րն է իրը և ո՛րն է ժողովրդինը:

Կոմիտաս Արևմտյան Հայաստանը ճանշը-նալու համար չգոհացավ Զիթունիով: Ան երգել կու տար հանդիպած գավառացիին: Եվ բարեբախտաբար իր խումբին մեջ շատ էին գավառացիները: Երգել կու տար նաև իր այ-ցելուներուն, եթե անոնք հայկական գավառ-ներեն ըլլալին:

Սոս-Վանի, այն ատեն սկսնակ գրող, հետևյալ կերպով կպատմե իր մեկ այցը վարդապետին:

«1912-ին, Կոմիտասը, Փանոս Բերլեմեյ-յանի հետ, կընակեր Բանկալթի: Նոր հրա-տարակված Հայկական պարբերական օրի-նակ մը առած՝ կմտնեմ Կոմիտաս վարդա-պետի սենյակը, վախժխելով իրեն կու տամ գիրքը, վրան կնայի. ոմանք իրեն ծանոթ են, կերգե ու իրեն իրեն կխնդա ինձի, բայց հանկարծ կկենա Բուպիկ մի Բելե, լալուխսն պարերգին վրա:

«— Տո՛, վանեցի՛, երգե՛ այս պարերգը:

«Ա՛խ, երանի թե երգած չըլլայի. հազար անգամ զղջացի երգելուս համար: Պիտի ձայ-նագրեր, և ձայնագրեց. բայց երաժշտական դարձվածք մը չէր հպատակեր ձայնագրին. փորձեց ու փորձեց. չեղավ: Երաժշտութենե չէի հասկնար. ինչ գիտնամ, որ կոկորգս ե-րաժշտագետին սիտի տար անդաանելի գանձ մը, սակայն ըմբոսս ու վայրի, զոր սանձել կուգեր վարդապետը՝ իրեն օգնու-թյան կանչելով՝ եվրոպական ու ասիական ձայնագրությունը:

«— Մո՛ տղա, այստեղ Շատախի լեռնե-րուն վրա արածող «այծ» մը կա. նորեն եր-գե, կամաց երգե, որ կոտորեն բռնեմ:

«Այծը իմ երգած պարերգին մեկ խաղն էր: Ժամ մը վերջ բռնեց «այծ»-ը, բայց ոչ թե ձայնագրով, այլ հովվական սրինգով. «այծ»-ը չմտավ թուղթեն ներս, ընդվզեցով ձայնագրի բռնադատության դեմ. բայց կերևի, թե գթալով ինձի կոկորգես փո-խադրվեցավ Կոմիտասի սրինգին մեջ...

«Հիմա, որ Կոմիտասն ու իր սրինգը չկան, ի՛նչ եղավ արդյոք Շատախի լեռներեն Պուլիս բերած իմ խե «այծ»-ը...»⁴¹:

Կոմիտաս մասամբ ծանոթ էր Ակնա եր-դերուն: Ան բախտն ունեցեր էր 1890-ական թվականներու սկիզբներուն էջմիածնի մեջ հանդիպելու Հովսեփ Զանիկյանին, հեղինա-կի մը, որ հայ ազգագրության պատմության մեջ իր պատվո տեղը պիտի ունենար իր «Հնությունը Ակնա» երկով, և որ լրիվ կը-

⁴¹ Սոս-Վանի, Կաղնիին համար, որ ապապեցավ, «նոր օր», Աթենք, 1935 թվա. 15:

ճանչնար Ակնը: Կոմիտաս անկե էր, որ լսեր և ձայնագրեր էր Ակնա ժողովրդական երգերն ու անտունիները, և լույս ընծայեր 1895-ին՝ «Շար Ակնա ժողովրդական երգերի» խորագրով: Պոյսո մեջ առիթ շունեցավ հանդիպելու Ակնա: Այդ օրերուն դիպվածը Պոլիս էր բերեր զավառացի ուսուցիչ մը՝ Վահան Գուլումճյանը, Սանասարյանի նախկին շրջանավարտ, որ կենդանի շտեմարանն էր Ակնա երգերուն և որ երբեմն անոնցմե կարտասաներ մեղ: Շատ շարժարվեցանք զրի առնել տալու համար իր գիտցածները, և վարուժանին հետ հաղիվ հաջողեցանք անկե կորդել հատված մը, որ լույս տեսավ «Նավասարդ»-ի մեջ՝ «Անտունի» խորագրին ներքև⁴²: Կոմիտաս, որ տպավորվեր էր այդ հոգվածեն, առիթ փնտրեց անկե լսել և զրի առնել նոր անտունիներ: Այդ առիթը չեկավ: Գուլումճյան ես քսորը գնաց ճաշակել, և դինադադարին ան ալ դարձավ ետ, ու իր արտասանությունները հաճախ համեմեցին մեր հավաքությունները: Անկե հետո իր հետքը ալ կորսնցուցի: Չեմ դիտեր, թե ինչ ճակատագիր ունեցան Ակնը Վանք ու Ջորակ անուն իր Հայ-Հոռոմ գյուղերով, Կինճն ու իր գյուղերը ղորս ամբարած էր իր հիշողության մեջ: Վայ իրեն, եթե առավ հետը տարավ...

Կոմիտասին շտրվեցավ, ավա՞ղ, հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձը լրիվ պատմել աշխարհին: Ի՞նչ գոհարներ չքացան անդարձ հայ գավառին հետ. հայաչինջ սպանգին մեջ խեղճվեցան հուսկ վանկերը հայ աննման անտունիներուն, վերջին անուշ օրորները հայ մորկան:

Ամայի է Հայոց Աշխարհը հիմա, ուր լուծ են ցմիշտ ավելանները: Ա՛լ չի շնչեր հայ հոգը:

XXII.— Հայ մանուկներուն համար

Կոմիտաս մտնուկները շատ կսիրեր: Եթե ան կգուրգուրար առհասարակ նոր սերունդին վրա, մանուկները բացառապես իր խանդաղատանքին առարկա էին: Երբ կմտներ հարկե մը ներս՝ մանուկներով կհափշտակվեր իսկույն. նույնն էր դպրոցի մը սեմեն ներս ոտք կոխած ատեն ալ:

Մանուկներու աշխարհը կարծես հոգեկան կաղզույր կբերեր իրեն:

Ու մանուկներն ալ դինքը կսիրեին: Ու անոնց ցնծությունը ավելի ևս կաճեր, երբ գվարթ բացականչություններով, սիրուն խոսքերով ու կատակներով կողողեր զանոնք:

Բոլոր անոնք, որ Կոմիտասի մասին հուշեր գրած են՝ չեն մոռցած հիշել անոր ցույց տված աղապատանքը դեպի մանուկները: Կպատմեն, օրինակ, թե ինչ սիրով կշոյներ մանկապարտեզի փոքրիկները, երբ դպրոց մը մտներ, կամ թե ինչ բերկրանքով կընդունեին զայն երախաները իր այցելած տուններուն մեջ: Տեսանք, իր տեղին, Արշալույս Սարգիսյանի պատմածները փոքրիկներու բերկրանքին մասին՝ անոր երեցած ատենը իրենց հարկեն ներս:

Մանուկներու նկատմամբ տածած գորովին մասին՝ վկայություններ ստեպ կգտնենք Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերուն մեջ ալ:

Ու հիմա փակագիծ մը հոս՝ եթե ընթերցողը թույլ կու տա:

Աղավնի Մեսրոպյան, համակրելի արվեստագետուհին, որ առաջին օրեն մեկն էր եղած Կոմիտասով կախարդվածներեն, վարդապետին եղբորական վախճանեն հետո գուրգուրանքով դեղուն էջեր հաճախ նվիրեց անոր հիշատակին: Հուլումով էր, որ կարդացվեցան բնականաբար անոր զանազան գրությունները «Էջմիածին»-ի մեջ, իբրև հուշեր մեկու մը, որ ճանչցած էր Կոմիտասը իր գործունեության ամենեն խանդավառ տարիներուն:

«Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին» ժողովածուին մեջ ավելի քան 100 էջ (227—330) հատկացված է Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերուն: Մեր ողբացյալ բարեկամուհին անշուշտ որ ճանչցած է Կոմիտասը և հանդիպումներ ալ ունեցած է հետը. իր հուշերուն մեջ էջեր կան, ղորս հետաքրքրությամբ ու հուլումովով կկարդաս: Բայց Կոմիտասի անձին ու գործին հանդեպ իր պաշտամունքը այնքան բուռն մնացած է իր հուշերը պատմելու ատեն, և ինչ-ինչ անձերու մասին այնքան շեշտված է գեռ իր համակրանքը, որ հաճախ դեպքերն ու դեմքերը կխառնե իրարու, թվականներն ու վայրեր կշփոթե հաճախ ու կուղե անձամբ ինք ալ մասնակցած ըլլալ իր շուրջ անցած-գարձածին:

Դժվար է, նույնիսկ մեղ համար, որ այդ օրերը նույնպես ապրած ենք, աղբյուր առնել անոր հուշերը այս կամ այն դեպքը ճշտելու համար: Շատ բան է պատմած ան Կոմիտասի կյանքին ու գործունեության վրա, ու շատ բան կա անշուշտ ճշգրիտ՝ անոր պատմածներուն մեջ: Բայց այնքան շատ են անոնց մեջ սպրդած վրեպները, որ բաղմամբիվ էջեր անհրաժեշտ պիտի ըլլան ճշտումներու և լրացումներու համար: Պարագան ավելի կբարդանա, երբ զանոնք կթգթատեն այդ օրերու կյանքին տեղյակ չեղողներ, և մանավանդ, երբ այդ էջերը հիմ ուղե առնել Կոմիտասի վաղվան կենսագիրը:

⁴² Գ. Վարուժան և Հ. Ճ. Սիրունի, «Նավասարդ», 1914, էջ 232—233:

Որքան ալ ուզենք, սակայն, զգուշ ըլլալ հատվածներ քաղած ատեն Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերեն, ստիպված ենք, սակայն, երբեմն անոնց ալ դիմել, գոնե պահեր տալու համար մթնոլորտեն, զոր Կոմիտաս ստեղծեց իր շուրջը, և ուրկե այնքան գինովցած է Աղավնին՝ մանրամասնութեանց մեջ շփոթելով հանդերձ։ Այդ պահերն են այն դրվագները, ուր Կոմիտասի աղապատանքը կպատմվի ղեպի մանուկները։

Աղավնի Մեսրոպյան կհիշե արդարեւ բազմաթիվ դրվագներ Կոմիտասի շփումներն մանուկներու հետ, և անոր ցույց տված բացառիկ գուրգուրանքներն ղեպի երախաները։ Այդ գուրգուրանքը վայելած են, օրինակ, Համադգայց վարժարանի, էսայանի և, հետագային ալ՝ Նիկողոսյան վարժարանի փոքրիկները, որոնց կհանդիպեր Կոմիտաս այդ դպրոցներուն մեջ։

Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերն կբաղենք. «1914 թվի դպրոցական վերամուտին Կոմիտասը Բերա-Բանկալթի Նիկողոսյան երկսեռ գիշերօթիկ և ցերեկօթիկ ազգային վարժարանի⁷³ կողմէ հրավիրվեցավ իբրեւ երաժշտութեան դասատու։

«Շատ մեծ եղավ վարժարանի ուսուցչական կազմի և աշակերտութեան զարմանքը, երբ տեսան, որ հակառակ իր բազմազբաղ վիճակին, Կոմիտաս ոչ միայն համաձայնեցավ իրենց վարժարանին մեջ դասեր ընդունիլ, այլև ջերմ փափագ հայտնեց՝ գոնե շաբաթը երկու ժամ զբաղվիլ նաև մանկապարտեզի 6—8 տարեկան երախաներու երգի ու պարի դասերով։

«Քույրս՝ Արաքսի Մեսրոպյանը, որ Լոնդոնի Կիլբերնի Ֆրոպելյան ինստիտուտին վկայված ըլլալով, այդ օրերուն կապված էր Նիկողոսյան վարժարանին՝ իբրեւ մանկապարտեզի խորհրդատու, կպատմեր, որ մանկապարտեզի դասի օրերը Կոմիտաս շատ ուրախ տրամադրութեան մեջ կըլլար։ Ան միշտ դասի ժամն առաջ կու գար, և օգտագործելով մանուկներու զբոսանքի ազատ ժամերը, կհավաքեր զանոնք իր շուրջը և կերգեր ու կպարեր անոնց հետ։ Իսկ երբ դասարան կմտնեին այդ երախաները, այլևս նախորդ դասերու շարաճճի և անդուսպ երախաները չէին, կարծես ուրիշ երախաներ ըլլային։ Բավական էր, որ Կոմիտաս ըսեր. «Ուշադրութեամբ, մանուկներ», և անոնք, կարծես մագնիսացած, կհետեւին անոր ամեն մեկ ցուցմունքին։ Զվարթ տրամադրութեամբ Կոմիտաս կնկատեր երախաներու մտային և հոգեկան ընդունակութեաններու

նախապայմանը, իսկ երեխաներուն մեջ այդ տրամադրութեանը արթնցնելու համար անկաօժտված էր բնական և մեթոդաբանական բոլոր տվյալներով»։

Իր հուշերու շարունակութեան մեջ Աղավնի Մեսրոպյան, տարված մանուկներու հանդեպ Կոմիտասի գուրգուրանքը պատմելու խանդավառութենէն, արդեն իսկ կխտտցնէ գույները։

«Կոմիտաս այդ վարժարանը մտնելու առաջին իսկ օրերուն մանկապարտեզի 6—8 տարեկան երախաներն կազմակերպեց երկսեռ երկձայն խումբ մը և համագնաց տվավ ծնողական հավաքութեանը։

«Բոլորիս հիացումի և գուրգուրանքին առարկա դարձած այդ երկձայն խումբի առաջին երգը եղավ «Իմ շինարի յարը», իսկ հաջորդ համերգներուն համար Կոմիտաս և իր հայտնի սաները գրեցին մանկական հատուկ երգեր։

«Նիկողոսյան վարժարանի այդ երգերը, Կոմիտասի մյուս գեղեցիկ երգերուն հետ, տարածվեցան Պոլսո բոլոր կենտրոնական եթաղային վարժարաններուն մեջ։

«Հայ ժողովրդական երգի թարմ ու հարազատ շունչն ու ազգային պարերու կենդանի ուժը մեծ աշխուժութեամբ մտցուցին ամբողջ ուսումնական հաստատութեանը ներս, և անկե տարածվեցան ամեն մեկ հայ տունն ներս։

«Հայ տունն ու դպրոցը այդ երգերով ու պարերով ավելի մոտեցան իրարու, բազմապատկեցան ծնողական հավաքութեանը, և այդ հավաքութեանը առթիվ՝ դպրոցական հանդիսութեանները։ Բոլորովին փոխվեր էր այդ հանդեսներու հայաազգերու բովանդակութեանը։

«Կոմիտասյան երգերը դարձան անոնց առանցքը»։

Այսքանն արդեն գերադրականն է գույների խտացումին...

***

Հայ մանուկը, սերունդներ ամբողջ արհամարհված է եղել։ Ցանցառ են եղած անով զբաղողները։ Ֆրեդերիկ շատ ուշ մուտք գործեց Պոլիս, և ան ալ շնորհիվ Կովկասն եկող բացառիկ հայուհիի մը, որ Գայանե Մատակյանն էր եղել։ Պատկառելի և նույնիսկ վաստակավոր ուսուցիչներ շատ ունեւ, անշուշտ, Պոլիս, բայց անոր պակսեցան իսկական մանկավարժները։ Հովհաննես Հինալյանները բացառութեամբ եղան, և շատ համեմատ անոնց ձեռնասունները՝ հայ դասախարակութեանը հեղաշրջելու համար իր մեթոդներուն մեջ, և զայն մոտեցնելու նոր օրերու սլահանքներուն։ Ցանցառ եղան նույն-

⁷³ Նիկողոսյան վարժարանը, որ թե ազգային, այլ անհատական վարժարան էր։

պես մասնավորապես դասընթացները Պոլսո մեջ՝ որպեսզի կարենային գտնել մասնակի թարմություն բերել: Անոնք պատահական ընտել միայն կրեցին, ատեն-ատեն կազմված ուսուցչական միություններու կամ դասադան ուրիշ միությունը բարյացակամություն հանձնված:

Երբ որ էսպան Ստեուց Միությունն անուշով ամտոնային գասընթացներ կկազմակերպեի 1912 և 1913 տարիներուն Բերայի էսպան վարժարանին մեջ, մասնավորապես դավառեն արձակուրդով Պոլիս եկող հայ ուսուցիչներուն համար, Կոմիտասին ես դիմում րրի: Չեմ հիշեր այժմ ճշտիվ, թե ե՞ս առաջարկեցի նյութը, թե ինքն ընտրեց ուղղակի: Ամեն պարագայի շատ սիրով հանձն առավ խոսիլ՝ նյութ ունենալով «Պարն ու մանուկը», որ ամենն ուշադրավներեն մեկն էր դասախոսությանը շարքին մեջ: Երախտապարտ լլանք Առնակին (Համբարձում Զորթյան), որ սղագրեր էր Կոմիտասի այդ դասախոսությունը և դայն տպագրության հանձնեց տարիներ հետո¹⁴: Երգի ու պարի մասին գործնական հրահանգներու կարգին, որոնք հավշտակություն ունենալով, Կոմիտաս խոսեցավ նաև մանուկներու դաստիարակության մասին, և իր արտահայտած մտքերը մեյմեկ սլատգամներ էին, փորձ մանկավարժի մը շրթունքներեն բխած:

«Սեր մեջ,— ըսավ Կոմիտաս,— փոքրիկ մանուկներու կսկսին սորվեցնել բարոյախոսական, խրատական, փիլիսոփայական երգեր, որոնց իմաստն ան չի հասկնար, ու չազգվիր այնպես, ինչպես պետք էր: Մենք մանուկներու հոգեկան պահանջներուն հարմարված գասագիրքեր չունինք. մեր դասագիրքերը լեցուն են փիլիսոփայական, բայց ոչ ճիշտ մանկական նյութերով: Անոնց, որ տակալին կյանքի հասկացողությունը չունին, դուք տված եք կենդանի փիլիսոփայության դասեր. ասիկա իր մտավոր ստամոքսը չի կրնար մարսել. ծո՛ւտ, ծո՛ւտ դաստիարակություն է. իսկական վարժապետներ չկան. եթե մանուկը չի հասկնար ձեր դասավանդությունը, հանցանքը ձերն է, որովհետև չեք կրցած հասկնալ անոր հոգին. պետք է վար իջնել մինչև անոր հոգեկան աստիճանը, և վայն առնելով ձեզի հետ բարձրացնել:

«... Ուսուցիչ պարոննե՛ր և քույրե՛ր, զգուշությամբ և երկյուղածությամբ մոտեցեք դաստիարակության գործին. խիստ փափուկ պաշտոն մըն է ձերը. դաստիարակելու կոչված եք սերունդ մը, որ ապագա ազգն է:

սխալ ուղղությամբ՝ տղղ մը կխորտակեք վերջը»:

Հայ մանուկով ուտհ մը դբաղեցույ Կոմիտաս ևս: Թեև կաշկտնդված այլադան հոգեբու մեջ, ան այնուամենայնիվ ժամանակ գտավ դայն ալ ներմուծելու իր այնքան հոգեբու շարքին:

Կոմիտաս լրջորեն դբաղեցավ, օրինակ, մանուկներու համար երգեր ևս զրի առնելով: Տիգրան Զիթունին այս առթիվ ևս թանկագին աջակից մը եղավ իրեն, Արդարև ան միակ մարդն էր, որ օգտակար կրնար դառնալ: Զրաղած էր մանկական խաղերով, ու մանկական շատ մը երգեր ալ գիտեր:

Այնպես որ 1914 նոյեմբերի իրենց Պոլսո հանդիպումներուն ատեն զրի առին մանկական երգեր ալ, զորս կպահպանեն Զիթունիի ուշագրավ հիշողությունը:

Բացի այդ՝ մանկական ժողովրդական երգերեն, անոնք իրենք իսկ մշակեցին քանի մը տասնյակ մանկապարտեղի երգեր:

Զիթունի կգրեք այդ մասին.

«Այս երկրորդ մասին ձայնադրումի ընթացքին էր, որ Կոմիտաս ու ես խորհեցանք կազմել մանկապարտեղի հատուկ երգեր՝ ժողովրդական նյութերեք աղելով ու մշակելով:

«... Կոմիտասի հետ լծվեցանք այդ տքնության, եվ նույն տարվան 1914-ի դեկտեմբեր ամսուն գիշերաջան նվիրումներով մեջտեղ գրինք Բաղասունի շալի մանկական երգեր: Անոնց ամբողջին նյութերը ես հանած էի իմ և մասամբ ուրիշներու զրի առած ժողովրդական մանկական երգա-խաղերեն: Ապա՝ թե՛ խոսքերը և թե՛ եղանակները Կոմիտասի հետ հղկեցինք ու մշակեցինք՝ հարկ եղած տեղը նյութն ընդլայնելով կամ կրճատելով: Բառերը բացատրված են ինձմե:

«Մեր նպատակն էր՝ տպել դանոնք տետրակներով, գունավոր, պատկերադարձ, եղանակները ձայնագրված, որպեսզի ծառայեն մեր մանկապարտեղական հիներուն ձեռքին իբր դասատետր»¹⁵:

Զիթունի կավելցնեք, թե այդ ձայնագրված եղանակներուն ձեռագիրները կորսված նկատելով, 1922-ին Փարիզի մեջ եղանակները հրդած է կրկին Կոմիտասի սաններեն Միհրտն Թումաճանի, որ ձայնագրած է վանոնը: Այդ տոթիվ քանի մը տասնյակ նոր երգեր ավելցուցած է անոնց վրա և Սպարկերտի ժողովրդական ֆոլկլորի անտիպ էջերեն:

Զիթունի կազմած է ցանկը մանկապարտեղի այն երգերուն, գորս մշակած էր 1914-ին՝ Կոմիտասին հետ՝ ավելցնելով ա-

¹⁴ «Ամենուն տարեցույցը», 1928, էջ 478—484:

¹⁵ Զիթունի, Կոմիտասին հետ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1936 XII, էջ 87:

նունց վրա Միհրան Թումաճանի թելադրած-
ները և ու.

1. Արևիկի երգ:
2. Հարսիկ:
3. Երախայիկ:
4. Հարսնիքի խաղ:
5. Ննջերգ:
6. Բզեզի երգ:
7. Պիծակի երգ:
8. Լողանքի երգ:
9. Գինիի երգ:
10. Քաղի-հունձքի երգ:
11. Քալլի ելնող երեսան:
12. Ճնճուղի երգ:
13. Մաղկաքաղ:
14. Պարունը կրսե:
15. Ճիկ-բու:
16. Դալար-թաթիկ:
17. Հոփինա:
18. Աքլորի երգ:
19. Արագիլի երգ:
20. Ջրձումի երգ:
21. Ճրվի-ճրվի:
22. Ուլիկ:
23. Պրճինկու:
24. Պուպու:
25. Թուխ-մանուկ:
26. Փխիկի երգ:
27. Կորսված իր մը գտնելու երգ:
28. Բամբակ գզելու երգ:
29. Արտ ջրելու երգ:
30. Պուպրիկի երգ:
31. Սկրտացող երախայի երգ:
32. Արտուտիկ:
33. Այգեկութին:
34. Ճղոր երգ:
35. Միու-միու:
36. Մարմնախաղ:
37. Քարափոսիկ:
38. Հա՛վ, քնի՛ր:
39. Արևին դեմ:

Կոմիտաս թշվառ մանկություն մը ապրած էր, և թերևս ասուկե կբխեր իր բացառիկ գուր-
գուրանքը դեպի մանուկը: Ինք շատ չէր խո-
սեր իր մանկության այդ դժնդակ օրերուն
մասին, բայց բոլոր անոնք, որ Կոմիտասը
ճանչցած են մանկության իր տարիներուն,

պատմած են այն ահավոր շրջանին մասին,
գոր ապրած է որը Սողոմոնը Կոմիտասի փո-
ղոցներուն մեջ: Ինքը՝ Կոմիտաս, հաղվաղե-
լորեն անդրադարձած է իր տխուր մանկու-
թյանը:

Հրանտ Հրահան, որ 1913 թվականի գար-
նան, Կոմիտասի Աղաբաղար այցելած մի-
ջոցին աշակերտ էր տեղվույն կեդրոնական
վարժարանին մեջ, կնկարտգրե վարձապե-
տին այցը դուրսը, աշակերտության մեջ և ուր
ստեղծած հուղումն ու խտնղավառությունը
իր դրույցով ու երգերով, և կհիշե անոր
պատմածը իրենց՝ իր հեռավոր մանկությա-
նը մասին:

«— Բալիկնե՛ր, գիտե՛ք, որ ևս հորից ու
մորից որք եմ եղել և դրա համար էլ էջմիա-
ծին եմ ուղարկվել սովորելու...»

«Ապա կուլ տալով իր կոկորդը սեղմող
արցունքները, շարունակեց, մինչ մենք հույ-
ված ու հետաքրքիր և սրտատրոփ լսում էինք
նրան»:

«— Իմ հորից առաջին անգամ սովորած
երգի խոսքն ահավասիկ այս է:

Շագանակ քաղեցի օճախը

Ցատկեց գնաց պուճախը

(Հրահան, այլուր⁴⁶), իրենց թուրքերեն ձևին
մեջ կու տա այդ երկու տողը:— Քեոքանե
կեումտյում օճաղա, ֆրուլաթը կիքտի պու-
ճաղա):

«Նա հուղմունքով պատմեց իր անցյալ որք
ու թշվառ մանկության մասին, թե ինչպես
թափառում էր իր ծննդավայր Քեոթահայի
փողոցներում և մերկ ու քաղցած գիշերում
հանրային լվացարաններում՝ լքված ու ան-
պաշտպան: Նա հիշում էր երբեմնի փոքրիկ,
անտեր ու որք Սողոմոնին՝ այն պատանի
թշվառ երգչին, որ երգում էր իր տխուր, աս-
տանդական ճակատագիրը»⁴⁷:

Կոմիտաս որևէ մեկին ավելի դիտեր, թե
փողոցներու սալահատակներուն վրա իրենց
թշվառությունը ման ածող հեզ երեսաներու
մեջ երբեմն ինչ գանձեր կթաքցնե նախա-
խնամությունը:

⁴⁶ «Ապագայ», 1935, էջ 5:

⁴⁷ «Էջմիածին», 1950, I—II, էջ 42:

(Շարունակելի)